

Vývoj ochrany přírody v českých zemích

Lipský, Z.: Development of Nature Protection in the Czechia. *Životné prostredie*, 2016, 50, 4, p. 205 – 208.

As in many countries, nature protection has a long history in Czechia, but its methods and approaches have changed over time; varying dramatically in different periods. Initial individual protection of royal and feudal hunting grounds and forests in the Middle Ages was followed by nature protection based on admiration for wild nature and its beauty which prevailed in the romantic period of the 19th century. This was finally transformed to its current institutional state of international nature and landscape protection. First private nature reserves were declared in 1838 to protect small remnants of virgin forests in Southern Bohemia, but the first large-scale protected areas such as national parks and landscape protected areas were established only in the 2nd half of the 20th century. The current focus on integrated nature protection is characterized by the important shift from passive conservation methods to active planning. This ensures nature protection and landscape care with reasonable use and protection of the entire landscape under the concept of ecosystem services. However, special territorial and species protection of the most valuable nature localities, ecosystems and species, and especially ensuring species' continued breeding remains an irreplaceable part of actual nature protection.

Key words: nature protection, nature reserve, methods of nature protection, Czech Republic

Nejstarší období ochrany přírody a krajiny je v Česku, podobně jako i jinde ve světě, charakteristické úsilím panovníků nebo jiných významných feudálů o ochranu lesů a zvířat. Jejich motivace ve středověké Evropě byla čistě utilitární, účelem byla ochrana především královských loveckých revírů a monopolizace lovu zvěře pro krále a další vznešené lovce té doby (Čeřovský, 2012). První takové normy najdeme v nejstarším českém zákoníku, *Statutu knížete Oty*, z roku 1189, dále v *Rožmberské knize* z roku 1360, což je nejstarší česky psaná odborná práce právního charakteru. Přísná pravidla ochrany lesů, označovaná za první „lesní zákon“, obsahuje známý zákoník krále Karla IV., *Maiestas Carolina*, z roku 1355, který se však setkal s nesouhlasem šlechty a byl jí odmítnut. Ochranu zvěře v královských lesích v Čechách uzákonil dekret krále Zikmunda Lucemburského v roce 1436. K tradičním královským revírům patřilo především Křivoklátsko, ležící nedaleko od Prahy v okolí královského hradu Křivoklát. Jeho po staletí trvající ochrana a členitý terén umožnily zachovat zde hluboké lesy s přírodě blízkou druhovou skladbou. V době moderní ochrany přírody o pět a půl století později tak Křivoklátsko mohlo být vyhlášeno chráněnou krajinnou oblastí (1978) a biosférickou rezervací UNESCO (1977) a v současné době se jeví jako nejnadějnější kandidát na vyhlášení pátého národního parku v Česku.

Královské dekrety následovali o něco později i významní feudálové na svých panstvích. V roce 1721 vydává Adam Schwarzenberg výnos k ochraně medvědů na Šumavě, v roce 1800 Josef Schwarzenberg vyhláší ochranu medvědů na krumlovském panství. Ani tato opatření však nestačila zabránit vyhubení těchto velkých šelem v Čechách. Poslední medvěd byl na Šumavě

zastřelen v roce 1856, poslední vlk padl v roce 1874. Místa jejich zastřelení připomínají dnes kamenné pomníčky a dokonce naučná *Medvědí stezka* poblíž Lipna.

První chráněná území přírody vznikají v období romantismu, spojeném s vlastenectvím, rovněž z iniciativy jednotlivců, osvícených lesníků nebo majitelů rozsáhlých šlechtických panství s cílem zachránit a zachovat pro budoucnost poslední zbytky divoké přírody. V roce 1838 tak Jiří Buquoy na svém panství v Novohradských horách vyhlásil dvě pralesní rezervace – Žofínský prales a prales Dobrá Voda. Jejich kontinuální ochrana trvá dodnes a obě patří v Česku k nejvýznamnějším pralesním rezervacím. O 20 let později vyústily výzkumy lesníka Josefa Johna k vyhlášení našeho nejznámějšího pralesa Boubín na Šumavě (1858).

Další rezervace, stále výhradně soukromé, byly vyhlášeny až na přelomu 19. a 20. století: Buky u Vysokého Chvojna (1894) ve východních Čechách nebo Barrandova skála (1894) na okraji Prahy, na Moravě to byly v roce 1904 lesní rezervace na lichtenštejnském panství: Šerák – Keprník v Jeseníkách, Velká Javořina v Bílých Karpatech a Milovický les v těsném sousedství Pálavy. Před vznikem samostatného Československa tak vznikla v českých zemích pouhá desítky maloplošných přírodních rezervací. Všechny byly soukromé a většina z nich měla charakter pralesních rezervací.

Od poloviny 19. století se s rozvojem vlasteneckého zájmu o dědictví minulosti rozvíjelo hnutí okrašlovacích spolků a spolků na ochranu domoviny s cílem chránit přírodní památky (např. stromy, pralesy, geomorfologické útvary, vybrané druhy), stavební památky (např. lidovou architekturu, fortifikační památky), ale i urbanistické a krajinné celky. První okrašlovací spolek vznikl v roce 1861 v Kutné Hoře. V roce 1904 byl ustaven

Svaz českých spolků okrašlovacích v Království českém, který vzápětí začal společně s Klubem za starou Prahu vydávat časopis *Krásy našeho domova* (vycházel v letech 1904 – 1951), jenž se na svých stránkách od počátku věnoval kulturním i přírodním památkám. K jejich ochraně se od svého založení v roce 1888 hlásil také Klub českých turistů (Pešout, 2011).

Období první Československé republiky (1918 – 1939)

Rakousko-Uhersko mělo od roku 1878 kvalitní lesní zákon, ještě starší byl zákon na ochranu ptactva (1870). Samostatný zákon na ochranu přírody však ještě dlouho neexistoval. V roce 1908 byl vypracován pouze návrh zákona na ochranu přírodních a krajinných památek, který ale nikdy nevyšel v platnost. V roce 1903, stále ještě ve státním rámci Rakousko-Uherska, byli jmenováni první konzervátoři na ochranu přírodních památek a k provedení jejich soupisu.

Československá republika (ČSR) v roce 1918 převzala rakouskou legislativu, žádný nový zákon na ochranu přírody nevznikl. Během tzv. první republiky však dobře fungoval systém konzervátorů a zpravodajů státní ochrany přírody. Jako generální konzervátor působil po většinu tohoto období Rudolf Maximovič, vynikající osobnost, zakladatel úřední (státní) ochrany přírody a nejvýznamnější český ochranář první poloviny 20. století. Generálnímu konzervátorovi byli podřízeni okresní konzervátoři, působící v každém okrese. Samotné slovo konzervátor svým významem velmi dobře vystihuje posun v motivaci a ideovém zaměření ochrany přírody za první ČSR od romantického ke konzervačnímu období. Výkonnými orgány ochrany přírody se staly dva památkové úřady: pro Čechy v Praze, pro Moravu a Slezsko v Brně.

Období první republiky je charakterizované nárůstem počtu přírodních rezervací. Zatímco seznam z roku 1924 jich uvádí 20, v roce 1938 jich bylo už 142, podle některých údajů až 160 (Kostkan, 1996). Nejvíce jich bylo vyhlášeno v roce 1933 legendárním „silvestrovským“ *výnosem Ministerstva školství a národní osvěty z 31. prosince 1933*. Největší byla přírodní rezervace Teplické skály v okrese Broumov na ploše 1 270 ha (Čeřovský, 2012). Do roku 1938 se tak podařilo vytvořit základní síť maloplošných chráněných území, která podchytila nejcennější přírodní lokality. Existovala jediná kategorie: přírodní rezervace, která mohla být úplná nebo částečná. Totální neboli úplná rezervace byla přísně chráněná, v podstatě bezzásahová, zatímco parciální, částečně chráněná umožňovala vlastníkovi na území rezervace určité činnosti.

V Protektorátu Čechy a Morava byla památková péče i ochrana přírody nejprve svěřena Ministerstvu školství a národní osvěty. Oddělení ochrany přírody přešlo v roce 1942 po německém vzoru pod lesnický odbor Ministerstva zemědělství a lesnictví, kde byla jeho činnost silně potlačována (Pešout, 2011).

Ochrana přírody za socialismu

Po osvobození v roce 1945 se ochrana přírody opět vrátila na Ministerstvo školství a osvěty. Do roku 1948 ji znovu řídil Rudolf Maximovič, po něm nastoupil Jaroslav Veselý. Z památkových úřadů vznikl **Památkový ústav** se sídlem v Praze a pobočkou v Brně. Ochrana přírody nakonec zakotvila na Ministerstvu kultury ČSR, kde vydržela po celé období socialistického Československa. Od roku 1946 vychází (až dodnes nepřetržitě v tištěné podobě) odborný časopis **Ochrana přírody**, který se stal základní platformou pro publikaci zpráv z ochrany přírody i pro odbornou diskusi a tříbení názorů v tomto oboru.

V roce 1956 byl vydán první samostatný **zákon č. 40/1956 Sb. o státní ochraně přírody**, který stanovil kategorie chráněných území: národní park (NP), chráněná krajinná oblast (CHKO), státní přírodní rezervace, chráněné naleziště, chráněný park a zahrada, chráněná studijní plocha, chráněný přírodní výtvor. Zákon tak umožnil přirozenou kategorizaci chráněných území, i když počet jejich kategorií se zdá až příliš velký a složitý na úkor jednoduchosti a přehlednosti.

V roce 1958 vznikl v Praze ústav se složitým jménem a málo srozumitelnou zkratkou SÚPPOP – **Státní ústav památkové péče a ochrany přírody**. Soustředění ochrany přírody a ochrany památek pod jednou střechou odpovídalo začlenění státní ochrany přírody do působnosti Ministerstva kultury. Ochrana přírody byla v ústavu přirozeně popelkou proti rozvinutější a personálně mnohem více obsazené ochraně památek. Zprvu malé oddělení ochrany přírody se časem rozrostlo v samostatný odbor. Postupně vznikla také střediska ochrany přírody ve všech krajích, opět sloučená s ochranou památek pod složitou zkratkou KSSPPOP – Krajské středisko státní památkové péče a ochrany přírody. SÚPPOP byl jakýmsi hybridem ústavu s omezenými možnostmi výzkumu a úřadu bez výkonných pravomocí. Velkou část jeho pracovní náplně tvořilo zpracovávání odborných posudků pro ministerstvo a účast pracovníků ochrany přírody na úředních jednáních. Výkonná pravomoc ochrany přírody se realizovala kromě Ministerstva kultury na odborech kultury krajských národních výborů a okresních národních výborů. Orgány ochrany přírody včetně samotného ministerstva však měly v důležitých kauzách, týkajících se podstaty ochrany přírody, často hlas pouze poradní (Čeřovský, 2012).

Ochrana přírody v podmínkách zhoršujícího se životního prostředí však přitahovala řadu mladých lidí, kteří v této nepolitické činnosti spatřovali alternativu k ideologickému řízení společnosti za socialismu. V letech 1968 – 1969 vznikl **TIS – Svaz pro ochranu přírody a krajiny**, který v následujícím desetiletí vykonal mnoho užitečné práce v oblasti ochrany přírody. V roce 1979 TIS pod politickým tlakem zanikl. Jeho

místo zaujal v téže roce založený **ČSOP – Český svaz ochránců přírody**, který působí dodnes. Velkou popularitu získalo v 80. letech 20. století mládežnické **Hnutí Brontosaurus**. Fungovalo sice v rámci Socialistického svazu mládeže, jinak to ani nešlo, ale svým zaměřením na nemateriální hodnoty, ochranu přírody a životního prostředí silně poškozovaného socialistickým hospodařením představovalo pro mladé lidi určitou opozici k oficiální ideologii. Hnutí Brontosaurus spojovalo ochranařskou činnost v terénu s výchovným působením a účinně spolupracovalo i se státní ochranou přírody. Ze známých osobností, které se zasloužily o propagaci tohoto hnutí v nejpobulárnějším mládežnickém časopisu té doby, Mladý svět, je třeba zmínit novináře Josefa Velka a výtvarníka Vladimíra Jiráňka.

V ochraně přírody se silně angažovaly také zájmové organizace, jako Klub českých turistů, Český rybářský svaz, Českomoravská myslivecká jednota, nebo vědecké společnosti, jako Česká botanická společnost a Česká společnost ornitologická.

V druhé polovině 20. století rychle rostl počet zvláště chráněných území. Již v roce 1955, tedy rok před vydáním prvního zákona o ochraně přírody, vznikla první CHKO Český ráj. Druhou CHKO se stal v roce 1956 Moravský kras. V roce 1963 vzniká KRNP – **Krkonošský národní park**, první a za socialismu jediný NP v českých zemích. V téže roce bylo na ploše 1 630 km² vyhlášeno největší zvláště chráněné území v tehdejší Československu – CHKO Šumava. V následujících dvou desetiletích se podařilo zřídit většinu CHKO – do roku 1989 jich bylo v Česku vyhlášeno celkem 20.

Ještě rychleji rostl počet maloplošných **zvláště chráněných území** (ZCHÚ). Zatímco v roce 1945 jich byla pouhá stovka, do roku 1989 jejich počet výrazně přesáhl 1 000. Nejčastější, ale zároveň plošně nejmenší kategorií ZCHÚ se pro relativní snadnost vyhlášení stal chráněný přírodní výtvar, který vyhlášovaly okresní úřady.

Vytvořením husté sítě reprezentativních ZCHÚ končí konzervační období ochrany přírody. Ukázalo se totiž, že ani přísná ochrana vybraných území nestačila zabránit výraznému úbytku zvěře, mizení vzácných ohrožených druhů rostlin a živočichů a celkové snížení biodiverzity. Ochrana přírody byla dlouho málo účinná vůči ekonomickým tlakům a ohrožením v podmínkách zhoršujícího se životního prostředí. Teprve zákon České národní rady č. 65/1986 Sb., tzv. sankční dodatek, poprvé umožnil udělovat sankce a pokuty za poškozování přírody. Až v roce 1987 byla vydána **vyhláška č. 177/1987 Sb. o ochraně dřevin rostoucích mimo les**. Rozptýlená nelesní zeleň do té doby byla nemilosrdně likvidovaná při pozemkových úpravách velkoplošného socialistického zemědělství a nepožívala žádné ochrany, což se negativně projevovalo na stavu přírody a krajiny. V 80. letech 20. století se také pozvolna rodí originální koncept ekologických

sítí v krajině, zanedlouho poté známý jako ÚSES – územní systém ekologické stability v krajině. Je výrazem posunu od pasivní ochrany vybraných ZCHÚ k aktivní ochraně pokud možno celé krajiny a k řízené péči o krajinu.

Vývoj ochrany přírody po roce 1990

Zásadní politická změna po tzv. Sametové revoluci v listopadu 1989 se odrazila v poměrně rychlém vyhlášení dvou nových NP – Šumava a Podyjí. Čtvrtý a zatím poslední český národní park, **České Švýcarsko**, byl vyhlášen již podle nového zákona č. 114/1992 Sb. o ochraně přírody a krajiny v roce 2000. Počátkem 90. let, v letech 1990 – 1991, vznikly také čtyři nové CHKO – Broumovsko, Železné hory, Litovelské Pomoraví a Poodří. Poprvé se tak mezi chráněnou kulturní krajinu podařilo prosadit typ nížinaté nivní a lužní krajiny (Litovelské Pomoraví a Poodří), která dosud mezi CHKO chyběla. Počet CHKO se tak na delší dobu stabilizoval na čísle 24. Teprve v roce 2005 k nim přibyla CHKO Český les a 1. ledna 2016 zatím nejmladší česká CHKO Brdy, jejíž zřízení umožnilo zrušení rozsáhlého vojenského výcvikového prostoru s přírodovědně a krajinářsky jedinečnou krajinou.

V roce 1992 byl vydán nový, na svou dobu velmi kvalitní **zákon č. 114/1992 Sb. o ochraně přírody a krajiny**. Už změna jeho názvu, v němž se objevuje slovo krajina, vyjadřuje moderní posun od konzervačního pojetí ochrany zbytků přírody k aktivní ochraně celé krajiny. Ochrana přírody a krajiny podle zákona č. 114/1992 Sb. znamená ochranu a péči o:

- volně žijící živočichy;
- planě rostoucí rostliny a jejich společenstva;
- nerosty, horniny, paleontologické nálezy;
- ekologické systémy a krajinné celky;
- vzhled a přístupnost krajiny.

Důraz je tedy kladen nejen na ochranu přírody, ale i celé krajiny. **Územní i druhová ochrana** se důsledně dělí na **obecnou** a **speciální**. Zvláštní pozornost je věnována ochraně veškeré dřevinné zeleně rostoucí mimo les, která v předchozím období byla chráněna velmi neúčinně.

Nástrojem speciální územní ochrany jsou ZCHÚ. Zákon přinesl jejich novou kategorizaci, která znamená logické zjednodušení předchozího stavu. Zůstaly dvě již zažité a pro naše prostředí tradiční kategorie velkoplošné ochrany – NP a CHKO.

Maloplošná ZCHÚ jsou nyní rozdělena do 4 kategorií: **přírodní rezervace, národní přírodní rezervace, přírodní památka a národní přírodní památka**. Počet maloplošných ZCHÚ již o hodně přesáhl 2 500, přičemž nejvíce, přes 1 200, je jich v kategorii přírodní památka. Přírodní rezervace a přírodní památky mimo území NP a CHKO vyhláší krajské úřady. Aktuální počty ZCHÚ a současně institucionální zajištění státní ochrany příro-

Obr. 1. Bělozářka liliovitá (*Anthericum liliago*) a vstavač nachový (*Orchis purpurea*) v přírodní památce Báh ve středočeském Polabí (2015). Foto: Zdeněk Lipský

dy v Česku jsou uvedeny v článku Pelce (2016) z Agentury ochrany přírody a krajiny České republiky.

Vstup České republiky do Evropské unie si vynutil v roce 2004 novelizaci zákona o ochraně přírody a krajiny ve smyslu jeho harmonizace s evropskou legislativou, konkrétně začlenění **evropské soustavy chráněných území Natura 2000**. Řada evropsky významných lokalit již byla nebo je v současné době vyhlášována jako ZCHÚ, nejčastěji v kategorii přírodní památka (obr. 1).

Od roku 1990, kdy poprvé vzniklo samostatné Ministerstvo životního prostředí, je státní ochrana přírody nedílnou součástí agendy tohoto resortu. Hlavním výkonným pracovištěm státní ochrany přírody se stala **Agentura ochrany přírody a krajiny České republiky (AOPK ČR)**, která má kromě pražského ústředí 15 regionálních pracovišť. Agentura vydává také základní oborový časopis *Ochrana přírody*.

Vedle ZCHÚ a zvláště chráněných druhů rostlin a živočichů se ochrana přírody více než v předchozím období zaměřuje také na obecnou ochranu jak druhovou, tak územní. Vedle navrhování a praktické realizace územních systémů ekologické stability, které po roce 1990 získaly významné postavení v plánování a ochraně krajiny, se objevily i další, tzv. **krajinotvorné programy: Revitalizace vodních toků** a obecně revitalizace říčních systémů, **Program péče o krajinu**, **Program obnovy venkova**. Mezi nové nástroje obecné ochrany krajiny, které se dosud potýkají s metodickými problémy a rozdílnou účinností, patří institut **krajinového rázu** (jeho hodnocení a ochrana) a **významné krajinné prvky**.

* * *

Zaměření současné ochrany přírody tak charakterizuje další posun od tradiční ochrany vybraných druhů a vybraných ZCHÚ směrem k aktivní řízené péči, jež se projevuje managementem chráněných území a chráněných druhů, pro něž jsou zřizovány záchranné chovy. Obecně se současné období řízené a integrované péče po roce 1990 od předchozího období odlišuje důrazem na tři výrazné aspekty:

- pro ochranu druhů je nezbytná také ochrana jejich biotopů;
- ochrana cenných lokalit znamená ochranu celých ekosystémů a krajinných celků;
- ochrana národní musí být propojena s ochranou mezinárodní.

Integrovaná ochrana přírody již nemá striktně konzervační zaměření, ale je spojena s optimálním využíváním krajiny včetně aplikace koncepce ekosystémových služeb.

Literatura

- Čeřovský, J.: Historický vývoj ochrany přírody a krajiny v ČR. In: Machar, I., Drobilová, L. a kol.: *Ochrana přírody a krajiny v České republice*. 1. díl. Olomouc: Univerzita Palackého, 2012, s. 65 – 94.
- Kostkan, V.: *Územní ochrana přírody a krajiny České republiky*. Ostrava: Vysoká škola báňská – Technická univerzita Ostrava, 1996, 138 s.
- Pelc, F.: *Institucionální zajištění ochrany přírody a krajiny v České republice*. *Životné prostredie*, 2016, 50, 4, s. 213 – 216.
- Pešout, P.: *Znovuobjevená spolupráce při ochraně přírody a památek*. *Ochrana přírody*, 2011, 4, s. 7 – 9.

doc. RNDr. Zdeněk Lipský, CSc., lipsky@natur.cuni.cz
Katedra fyzické geografie a geoekologie a Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Albertov 6, 128 43 Praha 2, Česká republika